

YENİSEY YAZITLARINDA İSİM ÇEKİM EKLERİ

Salih DEMİRBİLEK¹

Geliş: 12.07.2019 / Kabul: 02.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.591228

Öz

Yenisey Yazıtları, Türkçenin en eski metinlerindedir. Kimi araştırmacılara göre runik harfli metinlerin en eski örneklerini oluşturan bu yazıtlar, aslında birer mezar taşı kitabesidir. Kitabeler, günümüze gelinceye kadar pek çok tahribata uğramış ve birçoğu metin olma özelliğini yitirmiştir. Orhon Yazıtlarıyla karşılaştırıldığında çok daha fazla sorun barındırdığı ve daha az ilgi gördüğü kolayca fark edilir. Bilim insanları bu yazıtlarla ilgili çok az çalışma yapmıştır.

Türkiye’de bu yazıtlarla ilgili ilk bilimsel çalışmalar Hüseyin Namık Orkun’a aittir. O, Türkiye’de runik harfli metinler üzerine yapılmış ilk bilimsel çalışma olan Eski Türk Yazıtları adlı çalışmasında 47 Yenisey Yazıtının metin okumasına yer vermiştir. Bu alanda daha geniş çaplı ilk çalışma Erhan Aydın’a aittir. Adı önce “Yenisey Yazıtları” olan, daha sonra “Sibirya’da Türk İzleri-Yenisey Yazıtları” olarak yayınlanmış çalışmasında Erhan Aydın, Yenisey Yazıtlarının 175 tanesine yer vermiştir. Bu, yazıtlar üzerindeki en kapsamlı çalışmadır ve ilgili metinleri bir araya getirmiştir. Bu yüzden Yenisey Yazıtlarıyla ilgili yapılacak çalışmalarda birincil kaynak olarak kullanılabilir yegâne eserdir. İsim çekim eklerinin işleyişini konu edinen bu çalışmada da Aydın’ın yayımladığı metinler incelenmiştir. Bu metinlerde isim çekim eklerinin işlevi açıklanırken yeri geldikçe Orhon Yazıtları ile karşılaştırılarak dönemin gramer yapısının bir bütün olarak sunulması, Yazıtlardaki işlevlerin de belirgin biçimde gösterilmesi amaçlanmıştır.

Sonuç olarak Yenisey Yazıtlarındaki isim çekim eklerinin işleyişi bu metinlere özgü bazı özellikler taşıdığı, Orhon Yazıtlarına göre isim çekimlerinin

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, salihd@omu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6000-7656>.

ya yazılmadığı (sıfır morfem) ya da bu eklerin birbirlerinin yerlerine (ek nöbetleşmesi) daha sık kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yenisey Yazıtları, Orhon Yazıtları, Runik metinler, isim çekimi, hâl ekleri.

NOUN INFLECTIONS IN YENISEY INSCRIPTIONS

Abstract

Yenisey Inscriptions are from the old texts of Turkish. These inscriptions forming the oldest samples of the runic-letter texts, according to some researchers, are actually the headstone epitaph. Inscriptions have undergone much destruction until today and most of them have lost their property of being a text. It is easily realized that it contains more problems and attracts less attention when compared to the Orhon Inscriptions. Scientists have conducted too few studies regarding these inscriptions.

The first scientific studies regarding these inscriptions in Turkey belong to Huseyin Namik Orkun. He has included the text reading of 47 Yenisey Inscriptions in his study called Old Turkish Inscriptions being the first scientific study conducted on the runic-letter texts in Turkey. The first study with a wider scope in this area belongs to Erhan Aydin. In his study whose name was firstly “Yenisey Inscriptions”, but which was published afterwards as “Turkish Traces in Siberia – Yenisey Inscriptions”, Erhan Aydin included 175 texts of Yenisey Inscriptions in his study. This is the most comprehensive study on the inscriptions and he has joint together the related texts. Therefore; it is the only work that could be used as primary resource in the studies to be conducted on the inscriptions. In this study in which the functioning of noun inflections has been subjected, the texts published by Aydin have been examined. While explaining the functions of the noun inflections in these texts when the occasion arises, it has been aimed to present the grammar structure of the period as a whole by comparing to the Orhon Inscriptions and to clearly show the functions in the Inscriptions.

Consequently; it has been determined that the functioning of the noun inflections in Yenisey Inscriptions have some characteristics peculiar to these texts and when compared to Orhon Inflections, the noun inflections have either not been written (zero morpheme), or have been used instead of one another (suffix interchange).

Keywords: Yenisey Inscriptions, Orhon Inscriptions, Runic texts, noun inflection, case suffixes.

Giriş

Yenisey Yazıtları, kimi araştırmacılar tarafından en eski runik harfli metinler olarak nitelendirilmektedir. Bu Yazıtların büyük ölçüde ciddi hasar görmesi sonucu çoğunluğu bir metin dahi sayılamamaktadır. Bu yüzden ki bu Yazıtlar üzerine çalışmalar daha sınırlı olmuştur.

Bilindiği üzere runik harfli metinleri ilim âleminin gündemine getiren D. G. Messerschmidt ve P.T. von Strahlenberg'in 1721'de ilk buldukları yazıt -daha sonradan *Uybat III* adıyla envantere kaydedilecek- bir yenisey Yazıtı idi (Aydın, 2019: 21). Türkiye'de Yenisey Yazıtlarının ilk neşri Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* adlı eseri ile mümkün olmuştur. Orkun, 1940 yılında eserinin III. Cildine Yenisey Yazıtları ile başlamış ve eserinde 47 Yenisey Yazıtına yer vermiştir (Orkun III, 1940: 3-197).

Türkiye'de Yenisey Yazıtları üzerine çıkan kitap hâlindeki ilk çalışma Erhan Aydın'a aittir². Yine Yenisey Yazıtları ile ilgili bir diğer önemli çalışma da Kormuşin'in eseri Rysbek Alimov tarafından tercüme edilerek TDK yayınları arasında yayınlanmıştır (Kormuşin, 2017).

Yenisey Yazıtları üzerinde yapılacak her çalışma bu Yazıtların eskiliğinden ötürü Eski Türkçe çalışmaları için ayrı bir önem arz etmektedir. Biz, bu çalışmada Yenisey Yazıtlarındaki isim çekim ekleri üzerinde durduk. Yeri geldikçe sık sık Orhon Yazıtları ile karşılaştırmalar yaptık. Böylece runik harfli metinlerde ek sistemi üzerine bütüncül değerlendirmelere varmaya çalıştık.

Türkçede isim çekim kategorisinin sayısı hakkında görüş birliği yoktur. Bu konuda temel kaynaklardan M. Ergin kitabında ismin sekiz hâline yer vermiştir (Ergin, 2004)³. T. Banguoğlu ise gramerinde altı tanesi *iççekim hâli*; dört tanesi ise *dışçekim hâli* olmak üzere toplam ismin on hâline yer vermiştir (Banguoğlu, 1990: 325-326). Z. Korkmaz, eserine ismin sekiz hâlini almıştır (Korkmaz, 2009: 267-328).

Türkçede hâl eklerinin yapısı ve tarihî lehçelerdeki işlevleri üzerinde G. Sev'in çalışması müstakil çalışma olarak kitap hâlindeki tek yayındır (Sev, 2007). T. Kahraman'ın çalışması ise Türkiye Türkçesindeki isim çekim eklerinin işlevlerini kapsamaktadır (Kahraman, 2007).

---

² Bu çalışmada Aydın'a ait neşrin Kronik yayınlarından çıkan 2. baskısı kullanılmıştır. Yazıtın yapılan alıntuların yanındaki rakamlar sırasıyla yazıtın envanter numarası-satır numarası ve eserin sayfa numarasını göstermektedir.

³ Bu çalışmada M. Ergin'in sınıflandırılması esas alınmıştır.

Y. Şimşek, “Yenisey Yazıtlarında Ekler” adlı makalesinde yazıtlarda geçen yapım ve çekim eklerinin dökümünü yapmıştır (Şimşek, 2014: 29-67). Nurdin Kızı’nın çalışmasında Yenisey Yazıtlarındaki isim çekim kategorisi, daha çok Rus Türkolojisinin bakış açısına göre incelenmiştir (Nurdin Kızı, 2006).

Şüphesiz Eski Türkçe bilgilerimizin ilerlemesi ve sağlam temellere dayanması, yapılacak karşılaştırmalı çalışmalara bağlıdır. Türk dili, tarihten günümüze çok yavaş değişen sağlam bir gramer sistemine sahiptir. Bu çalışmada elde edilen sonuçlara bakıldığında da Türk dilinin ilk örnekleri olan Yazıtlardaki gramer sisteminin neredeyse günümüz yazı dilimizle tamamen örtüştüğü görülmektedir.

Yalın Hâl

İsimlerin, hâl eki almamış olarak cümlede kullanılış kategorisidir. Yenisey Yazıtlarında isimlerin çokluk ve iyelik ekli kullanımları mevcuttur. İyelik ekli kullanımında 1.ve 3. teklik iyelik ekli örnekleri görülür: *e kunçuyum a oğlanım a bodunum*⁴ “Eşim, çocuklarım, hâlkım” E1-1/43, *er erdemim* “erkeklik kahramanlığım” E13-3/77, *inim eçim* “kardeşim, ağabeyim” E18-2/86, *egsüküm yok* “eksğim yok” E44-5/148, *elçisi ertim* E1-2/43, *er beñküsi bo ermiş* “Er (kişinin) ebedî taşı bu imiş” E27-8/103, *on inisi tokuz oğlı* “on kardeşi dokuz çocuğu” E30-2/112, *yalım kaya bitigi* “yalçın (sarp) kaya Yazıtı” E138/228

Çokluk ekli kullanımı sınırlıdır: *aşnukı atlarım eşintim* “önceki atlarımı koşturdum” E41-4/135

Zamir, edat ve ünlem görevindeki isimlerle kullanımında özellikle edatlar yalın hâl ile kullanılmıştır: *bo ermiş* “bu imiş” E7-2/60, *yıta* “ne acı!” E10-1/65, *erdem için birle* “kahraman (olduğu) için birlikte” E10-6/65, *bodun ara bulgak için* “hâlk arasında karışıklık (olduğu) için” E15-1/81, *er erdem için* “erkeklik kahramanlığım için” E29-7/110, *er erdemim için* “erkeklik kahramanlığım için” E53-2/169, *üç kata* “üç kez” E31-4/117, *ok birle* “ok ile” E43-4/146, *esiz e* “ne yazık!” E124/221

Sıfat tamlamaları, yalın hâl ile kurulmuş tipik kelime grubudur: *altunlig kemiş* E3-2/49, *yėti böri* “yedi kurt” E11-10/70, *özlük at* “has atların” E28-6/104, *beñkü kaya* “ebedî kaya” E39-1/132, *meñkü kaya* “ebedî kaya” E39-5/132

---

⁴ İlgili bölümde verilen örnekler sınırlandırılmıştır. Örneklerin mümkün mertebeye cümle olması dikkate alınmıştır.

Birleşik isim grubu, genellikle yalın hâldeki isimlerden kurulmuştur: *er atım yaruk tegin ben* “erkeklik adım Yaruk Tegin” E15-3/81, *alp uruğu totok ben* “(Ben) Alp Urungu Totok’um” E16-1/82, *küç köl totok* “(Ben) Küç Köl Totok’um” E25-2/97

Yardımcı fiil grubunun kuruluşunda tamlayan eksizdir: *kaşsız boldum* “babasız kaldım.” E6-1/58, *ögsüz bolup* “annesiz kaldım” E45-2,3/153, *kaşsız kıl[dıñız]* “babasız bıraktınız” E98-2/203

Eski Türkçe sayı sisteminde küçük sayı başta, büyük sayı sonda geliyordu. Sıfat tamlaması yapısındaki bu kelime grubunda (Karahan 2011: 72) sayı isimleri genellikle yalın hâlidir: *yėti yétmiş* “altmış yedi” E11-6/71, *üç yégirmi* “on üç” E5-2/55

Belirtisiz isim tamlaması ve ikileme yapısındaki kelime grupları da yalın hâl görünümündedirler: *altun soña yış keyiki* “Altun Songa (ormanlık) Dağı’nın yabani hayvanları” E28-7/105, *beñü beñü e tike berdim* “ebedî ebedî taşıma dikiverdim.” E92-2/200

Belirtili isim tamlamasının, tamlananın yalın hâlli şekline rastlanmaktadır: *siziñ er at ur<ı>* “sizin erkeklik adınız Uri’dır” E26-13/100

Yalın hâldeki isim, cümlede genellikle özne görevindedir: *buñ menğü erür* “sıkıntı ebedîdir.” 243,

Yenisey Yazıtlarında pek çok örnekte hâl eki bulunması lâzımken bunların yazılmadığı / gösterilmediği; yalın hâl görünümündeki örnekleriyle karşılaşılmıştır. Bunlara ait örnekler ilgili hâl (durum) konusunda ele alınmıştır.

İlgi Hâli

Orhon Yazıtlarında ilgi hâli ünsüzle bitenler için +Iñ, ünlü ile bitenler için ise + nIñ biçimindedir. Ek, dil uyumuna girdiği hâlde, dudak uyumunun dışındadır. Bunun yanı sıra + Ilg ve + nI morfemleriyle de kurulduğu saptanmıştır (Tekin, 2016: 101). Ercilasun, eki ünsüzle biten kelimelerden sonra +Xñ, ünlüyle biten sözcüklerden sonra ise + nXñ biçiminde göstermiştir (Ercilasun, 2016: 372). Gabain ise: “Kitabelerde ve yer yer n ağzında + °ñ, yazmalarda yaygın olarak + n°ñ” olarak görüldüğünü” söyler (Gabain, 2007: 63).

Yenisey Yazıtlarında da düz ünlülü örnekleri saptanmıştır. Ekin mevcut olduğu örnekler genellikle şahıs zamiri ile birlikte kullanımlarıdır: *ben-iñ bitigim* E73-6/189, *berkim e ata beñiñ tagım a idok beñiñ yalım kayam* “(Ey) yalçın kayam, babam, dağım, kutlum, yalçın (sarp) kayam!”

numaralandırılmamış Yazıt/243, sizin er at ur<i> “Sizin erkeklik adınız Uri’dir.” E26-13/100, *ëlimiñ beñgüsi* “yurdumun ebedî taşı” E24-6/94.

Yuvarlak ünlülü biçimler: mugruñ et özüm kazga<ntı>m “Mugur’u canımla kazandım” E100-3/206, temir çoruñ ayag çor êkegi (êkegü?) “Temir Çor (ile) Ayag Çor’un ikisi ?” E118-1/217.

Orhon Yazıtlarındaki gibi ilgi hâl ekinin işaretlenmediği isim tamlamalarına (Alyılmaz, 1994: 51) sık rastlanmaktadır: *ël ögesi inançu bilge tirig ölügin?* “El Ögesi İnançu Bilge Tirig’in cenazesini?” E26-1/99, *tüz aruk bek kö[zjüsü]* “Tüz Aruk Bey’in aynası” E76-1/191, *ël eri? üçün üç asıg a tudıg?* <...> “yurdumun askeri için üç yararlı (şey)? Engel <...>” E59-5/174, *eñç? Bars tirig begim yaşı erdemim esiz e* “? Bars Tirig (adlı) beyimin yaşı ve (kahramanlığım), ne yazık!” E98-4/203...⁵

Bir örnekte tamlanan eksiktir: *barım çoruñ* “Barım Çor’un (Yazıtı)” E137/227.

Ek nöbetleşmesi örnekleri:

A). İlgi hâl eki yerine diğer hâl eklerinin kullanılması:

1.İlgi hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *ben teñri ëlimke elçisi ertim* “ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim.” E1-2/43, *kañum bodun beñiñe ög[e]?* <...> “babam boy beyinin ögesidir <...>” E59-3/174.

2.İlgi hâl eki yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *kadır yagıda otuz er ö[lürtüm]* “güçlü düşmanın otuz askerini öldürdüm” E27-6/103, *ëlimde tört tegzindim* “yurdumun dört bir tarafını dolaştım.” E29-2/109

3.İlgi hâl eki eki yerine yön hâl ekinin kullanılması: *añar <ü>çün* “onun için” E92-2/200.

Yükleme Hâli

Orhon Yazıtlarında belirtme eki yalın isme +Xg, iyelik ekli yapılara ise +In biçiminde eklenir. Bunun yanı sıra daha az kullanılmış +nI eki de görülür (Tekin, 2016: 102-103). Ercilasun, Köktürkçede yükleme hâlinin eksiz olduğunu söyler (Ercilasun, 2016: 372). Yenisey Yazıtlarında yükleme hâli için + (X)g, + (I)n ve + n(I) ekleri mevcuttur. Bunların dışında eksiz örneklerle de karşılaşılır.

---

⁵ Bir örnekte isim tamlaması -sıfat tamlaması görünümünde- eksiz kurulmuştur: iç sü baş Anlıg ölti “İç (hassa) ordu başı Anlıg öldü E39-2/132.

+ (X)g ekinin düz ünlülü örnekleri daha sık geçmektedir: *barsıg kökmekig ölürmedim* “pars ve sibirya leoparı öldür(e)medim” E11-10/70, *yağız yërig* “yağız yeri” E84-1/196, *tagdaki kara adığıg eligin tut[dum]* “dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım” E68-18/183, *erdemig* “kahramanlığını” E5-1/55.

Orhon Yazıtlarında yalın isimlerle kullanılan +(I)g düz ünlülü değişke (varyant)lerine karşılık Yenisey Yazıtlarında +(U)g yuvarlak ünlülü değişkesi de bulunmaktadır: *kümüşüg* “gümüşü” E11-9/70.

Ekin Orhon Yazıtlarından farklı bir kullanım özelliği de +(X)g ekinin sadece kök veya gövde üzerine değil, aynı zamanda birinci teklik iyelik ekinin üzerine gelmesidir: *sekiz adaklıg barımıg üçün* “sekiz ayaklı malım mülküm için” E11-3/70.

+ (I)n: Orhon Yazıtlarındaki gibi iyelik ekli kullanımlarda geçmektedir: *atın erig* “atını, askerini” E32-11/119, *el törösin idman* “yurdu, yasaları elden bırakmayın” E10-7/65, *tört oğlanım bar üçün beñkümün [tikti]* “dört çocuğum olduğu için ebeî taşımı diktiler” E20-1/88, *beñgümün tike bërti* “ebedî taşımı dikiverdiler” E28-9/105, *arkkış eldem taşın bunta tikti* “övgü ve erdem taşını buraya dikti(ler)” E49-4/163, *özin al²ıp kon²t<ur>madım* “kendini alıp başka yere yerleştirmedim.” 206.

+ n(I): Yazıtlarda kullanılan bir başka yükleme hâl eki de -nI’dır. Orhon Yazıtlarındaki gibi şahıs ve işaret zamirlerinin (Caferoğlu, 2019: 212) dışında belirsizlik zamirlerinin üzerine gelir: *anı bitigli anıñın* “onu yazan, onunla?” E24-11/94, *bizni erklig adurtı* “Bizi güçlü (Tanrı) ayırdı” E28-8/104, *alkunı kün ay körü yoryıur ben* “her şeyi, güneş ve ayı görerek yaşamaya devam ediyorum” 1-(numaralandırılmamış)/243.

Ekin bir diğer özelliği ise üçüncü teklik iyelik ekinden sonra kullanılmış olmasıdır: *orkon yëriini <al>dokda azıglıg toñuz teg* “Orhon yurdunu aldığınızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz).” 203.

Yükleme hâl ekinin işaretlenmediği / yazılmadığı örnekler de mevcuttur: *sekiz er ölürdüm* “sekiz adamı öldürdüm” E10-8/65, *kadır yağıda otuz er ö[lürtüm]* “güçlü düşmanın otuz askerini öldürdüm” E27-6/102, *çavış tun Tarkan beñüsi tike bërtim* “Çavış Tun Tarkan’ın ebedî taşını dikiverdim” E30-3/112.

Ayrıca aynı örnek için -ikili yazım görülebilmektedir: *beñkümün* E20-1/88, *beñkümin* E68-5/182.

Ek nöbetleşmesi:

Yükleme hâl eki yerine bulunma hâl eki kullanımına rastlanılmıştır: *elimte bêş¹ kata tegzin[ti]m* “yurdumu beş kez dolaştım” E53-2/169.

Yönelme Hâli

Talat Tekin *verme-bulunma durumu* diye adlandırdığı⁶ bu hâlin Orhon Yazıtlarında genellikle +kA ile kurulduğunu belirtmekte, bunun yanı sıra teklik 1. ve 2. iyelik eklerinde +A ile, 3. iyeliklerde ise +ηA ile kurulduğunu söylemektedir (Tekin, 2016: 104-106). Erdal da eskicil şeklin +kA olduğunu söyler (Erdal, 2004: 171). Ercilasun Yazıtlarda teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra çoğunlukla +A biçiminde olduğunu belirtir (Ercilasun, 2016: 372).

Yenisey Yazıtlarında genellikle kök / gövde hâlindeki isimlerde + kA’lı örnekleri görülür: *yagıka kirdim* “düşmana saldırdım” E25-1/97, *töpöt kanka* “Tibet hanına” E29-7/109, *kapır[çaka kir]tim* “Altın tabuta? girdim.” E29-8/109, *totogka bardı[m]* “Askerî valiye gittim.” E32-12/119, *atam? Totok atka* “Atam Totok adına” E48-2/156, *yėti urı oğluuzka* “yedi erkek çocuğunuza” E48-6/156.

İkinci teklik iyelik ekinden sonra: *iniñizke eçinizke ingen yüki êld<e> tüşürtünüz* “kardeşlerinize, ağabeylerinize, dışı devenin (sırtındaki yükü (?) yurda getirdiniz” 104, *yėti urı oğluuzka bökmedök* “yedi erkek çocuğunuza doymadınız.” 156.

Zamirlerden sonra : *teñrim çök bizke* “(Ey) Tanrım! Amin! Bize” 126.

+ gA’lı örnekler ise daha çok 1. teklik iyelikli kullanımlarda görülür: *kuydaki kunçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” 58, *bodun ara bulgak üçün elig uyamga adrıldım* “hâlk arasında karışıklık (olduğu) için elli akrabamdan ayrıldım” 81, *artumga* “arkama” E41-10/135, *erdemge* “kahramanlığa” E68-14/183.

+ ηa: Genellikle 3.teklik iyelik ekli kullanımlarda görülür: *elim utuşıña* “yurdum uğruna” E10-9/65, *bodunuña* “hâlkına” E32-7/118, *bilge beg oğluña* “bilge beyin oğluna” E32-9/119, *bökmedi bodunuña* “doymadı hâlkına” E32-7/119, *êl çor êliñe* “El Çor ülkesine” E32-8/119.

+a: Daha çok ünlem ifadelerinde görülen biçimbirimin gerek anlamsal gerek yazım yönüyle bir yönelme hâl eki sayılması tartışmalı görünmektedir:

---

⁶ *Caferoğlu’nda “Datif-Latif” olarak adlandırılmıştır (Caferoğlu, 2019: 211).*

altu şaşa kelip “Altı Şan’a gelip” E38-1/130, *bodunum a bokunum?a (bukanım a?)* *bökmedim yıta esizim e ulugum <a> kiçigim e bökmedim e yıta esizlerim e* “hâlkıma, insanlarıma? doymadım, eyvah! Ne yazık! Büyüğüme, küçüğüme doymadım, eyvah! Ne yazık!” E147-5/232, *üzrekine? “üsttekine?”* E1351/225.

Yönelme hâl ekinin işaretlenmediği / yazılmadığı örnekler: *bilge ögüm tapdım* “bilge anneme bağlandım” E13-1/77, *öz oğlum bökmedim* “kendi çocuklarıma doymadım” E32-6/118, *erdem yürekim esiz é kahraman yüreğime ne yazık!*” E44-1/148, *erim bökmedim* “askerime doymadım.” E96-1/202.

Şu örnekte ikili yazım görülmektedir: *kunçuyumga* E6-4/58 / *kunçuyumka* E14-2/79.

Bir örnekte yönelme hâl ekinin değişkeleri (varyantları) üst üste gelerek ayrılma hâli işlevinde kullanılmıştır: *kuyda kunçuyumgaka özde oğlumka adrıldım* “Obadaki eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım.” E7-4/60.

Ek nöbetleşme örnekleri:

A). Yönelme hâl ekinin diğer hâl ekleri yerine kullanılması

1.İlgi hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *ben teñri elimke elçisi ertim* “Ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim.” E1-2/43,

2.Bulunma hâl ekinin yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *agı<lı>mga altmış at bintim*“ ağılımdaki altmış ata bindim” E41-9/135, *tokuz yègirmi yaşımga ögsüz bolup* “on dokuz yaşımda annesiz kaldım” E45-2,3/151, *bir yètmış yaşımga kök teñride küñge azdım* “altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım”E45-5/151,

3.Ayrılma hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *egök katun yerimke adrıldım* “Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım” E3-4 / 49, *kuydaki kunçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” E6-4/58, *elig uyamga adrıldım* “elli akrabamdan ayrıldım” E15-1/81, *kuyda kunçuyumgaka özde oğlumka adrıldım* “Obadaki eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım” E7-4/60, *altunlig kèşig belimte bantım* “Altınlı (altınla süslü) olduğu belime bağladım” E3-2/49.

B). Diğer hâl eklerinin Yönelme hâl eki yerine kullanılması

1.Yönelme hâl ekinin yerine yükleme hâl ekinin kullanılması: *otuz erig başlayu totogka bardı[m]* “otuz askere baş olarak askerî valiye gittim” E32-12/119.

2.Yönelme hâl ekinin yerine bulunma hâl ekinin kullanılması siktir⁷: *altunlig kęşig bęlimte bantım* “altınlı (altınla süslü) okluğu belime bağladım” E3-2/49, *ka[đır ya]gıda yağıçı ben* “güçlü düşmana (karşı) savaşıyım” E44-2/148, *tezig kęyikde alp ben teñri ęlimke tusom* “hızlı koşan yaban hayvanına (karşı) yiğidim” 44-2/148, *erdemlig ęlinte bökmedim* “erdem sahibi yurduma doymadım” E48-8/156. *anta bökmedim* “onlara doymadım” E11-3/70, *erdemlig ęlinte bökmedim* “erdem sahibi yurduma doymadım” E48-8/157, *arkkuş eldem taşın bunta tıkti* “övgü ve erdem taşıyı buraya dikti(ler)” E49-4/163, *bęlde ban<t>ım* “belime bağladım” E10-5/65, *tezig kęyikde alp ben* “hızlı koşan yaban hayvanına (karşı) yiğidim.” E44-2/148.

Bulunma Hâli

Talât Tekin Orhon Yazıtlarında bulunma-çıkma olarak adlandırdığı bu hâl için genellikle +DA eki kullanılmakla birlikte, r, n, l ünsüzlerinden sonra +tA kullanıldığını belirtir. Bu hâl ayrıca kimi yer zarflarına +tAn biçiminde görülür (Tekin, 2016: 106-108).

Yenisey Yazıtlarında sözcüklerde en çok kullanılan isim çekim eki bulunma hâl ekidir. Ek, ünlü uyumuna bağlı olarak + DA biçimindedir. Bu durum genellikle köke eklendiğinde görülmektedir: *altmış yaşımda* “altmış yaşımda” E1-1/43, *kuyda* “obada” E3-1/49, *bęş yęgirmi yaşda* “on beş yaşımda” E11-2/70, *özde oğlum* “vadide çocuk(lar)ım” E3-1/49, *buşusuz erde ben erdim* “sıkıntısı olmayan bir insan idim” E6-3/58, *altı bag bodunta beg<i> ertim* “Altı birleşik boyun beyi idim” E1-2/43, *ęlim ugrınta* “yurdum uğrunda” E10-8/65, *buş bağa bunt<a> ermiş* “dert bana burada (bu zamanda) erişmiş” E10-10/65, *anta bökmedim* “onlara doymadım.” E11-3/70, *bunta* “bunda” E38-2/130.

Diğer hâl ekleri gibi bulunma hâl ekinin kullanmamış / yazılmamış örneklere de tesadüf edilmektedir: *sekiz yętmiş yaşım ęltüm* “altmış sekiz yaşım(da) öldüm” E41-9/136, *yętmiş yaşım a ęltüm* “yetmiş yaşımda öldüm” E42-3/142, *tag ęküz at yok yıta* “ yabanda öküz, at (artık) yok, eyvah!” E48-4/157, *sekiz kırk yaşım a* “otuz sekiz yaşımda” E29-6/110, *üç elig e yaşım adrıl[tım be]n* “kırk üç yaşımda ayrıldım (öldüm) E22-3/90.

+ kI aitlik ekini uyuma bağlı olarak üzerine alır: *teñrideki künke yęrdeki ęlimke bökmedim* “gökteki güneşe (ve) yer(yüzün)deki yurduma doymadım” E7-3/60, *kuydaki kuñçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” E6-4/58,

---

⁷ Ölmez, + kA ve +A eklerinin hem yaklaşma hem de bulunma işlevini gördüklerinden ötürü bu ekleri “ Yaklaşma-Bulunma Durum ekleri” olarak gösterir (Ölmez, 2017: 53).

tagdaki kara adığıg eligin tut[dum] “dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım” E68-18/183.

Yazıtlarda sık geçen “yaş” kelimesine bulunma hâl eki doğrudan eklenir: *yègirmi yaşda* “yirmi yaşında” E70-5/185, *tokuz elig yaşda* “kırk dokuz yaşında” E48-3/156.

Kimi örneklerde ikili yazım görülmektedir: *bodunda* E5-2/55; *bodunta* E1-2/43, *señirte* E24-2/93; *señirde* E24-5/93, *yaşında* E6-1/58; *yaşımta* E32-16/119, *kan²ta* E41-8/135; *kanda* E73-7/189, *yaşda* E48-3/156; *y²aş[ta?]* E96-1/202.

Ek nöbetleşmesi örnekleri:

A). Bulunma hâl ekinin diğer hâl ekleri yerine kullanılması:

1.İlgi hâl eki yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *ëlimte tört tegzindim* “yurdumun dört bir tarafını dolaştım.” E292/109.

2.Yükleme hâl ekinin yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *ëlimte beş kata tegzin[ti]m* “yurdumu beş kez dolaştım.” E53-2/169.⁸

B). Diğer hâl eklerinin bulunma hâl ekinin yerine kullanılması:

Bulunma hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *üç yètmış yaşımka adrıltım egök katun yèrimke adrıltım* “altmış üç yaşında öldüm. Kutlu yardımında güçlü, kuvvetliyim.” E3-4/49. *Teñri ëlimke kazgakım oğlumın² öz olğum altı biş yuntum* “kutlu yurdumda kazancım, çocuk(lar)ım (ve) altı bin atım.” E3-5/49, *bir yètmış yaşımga kök teñride künge azdım* “altmış bir yaşında mavi gökteki güneşten ayrıldım” E45-5/151.

Ayrılma Hâli

Yazıtlarda diğer runik harfli Yazıtlar gibi ayrı bir ayrılma hâl eki bulunmadığından; bulunma hâl ekleri ile karşılanmıştır⁹. Bu yüzdendir ki bu dönem gramer kitapları bulunma ve ayrılma hâllerini birlikte ele almışlardır¹⁰. Yenisey Yazıtlarında ayrılma hâli, bulunma ve yönelme hâl ekleriyle ifade edilmiştir.

⁸ Çokluk eki yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *kiş[i]de yèg tiker biz* “kişiler içinde (en) iyi (biz) dikeriz” 157.

⁹ Ayrılma hâl ekinin oluşumu için bkz.: Ş. Tekin, 2001: 238-239.

¹⁰ Gabain, 2007: 64; Tekin 2016: 106; Ercilasun, 2016: 373...

Bulunma hâl ekliyle işaretlenmesi / gösterimi: *yag<ı>da <...>* “düşmandan <...>” E32-3/118, *altı bağ keşdimde ben* “altı birleşik (hâlk)tan idim” E24-5/93, *ana gemçigt<e> yiriltim* “ana Kemçik’ten ayrıldım!” E41-6/135, *altı uguş bodunda üç yègirmi altı elim kanım a adrıldım* “altı boylu hâltkân, on üç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım” E5-2/55, *bir yètmış yaşımga kök teyrıde künge azdım* “altmış bir yaşında mavi gökteki güneşten ayrıldım” E45-5/151, *Uygur kanda berü kel[tim]* “Uygur kağanından beri geldim.” E73-7/189.

Yönelme hâl ekiyle işaretlenmesi / gösterimi: *egök katun yerimke adrıldım* “Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım” E3-4/49, *kuydaki kunçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” E6-4/58, *[kuy]da kunçuyumka adrıldım* “obada eşimden ayrıldım” E8-2/62, *teyrı elimke edgü kadaşım<ka> adrıldım* “kutlu yurdumdan (ve) iyi akrabalarımından ayrıldım” E13-3/77, *ulugumka begimke b[ökme]d[im]* “büyüğüme, beyime doymadım” E97-3/202.

Ayrılma hâlinin anlatımı için ek kullanılmış / yazılmamış (sıfır morfem) örneklere de sık rastlanılmaktadır: *kadaşım a kinim e adrıldım* “akrabalarımından, yakınlarımdan ayrıldım” E10-12/65, *kadaşım adrıldım ıyu kuyda kunçuyum adrıldım sekiz urım ardıldım ıyu* “akrabalarımından ayrıldım, yazık! Obada eşimden ayrıldım, sekiz oğlumdan ayrıldım, yazık!” E13-2/76, *üç oğlum a adrıldım* “Üç oğlumdan ayrıldım.” E11-1/70, *èşim <u>rim azışdım* “eşim(den), çocuk(lar)ım(dan) ayrıldım” E2-1/48, *üç oğlum a adrıldım* “üç oğlumdan ayrıldım” E11-1/70, *yèrim e yıta* “yerimden (ayrıldım) ne acı!” E11-4/71, *kadaşım adrıldım* “akrabalarımından ayrıldım” E13-2/78, *bıñ çıñız kadaşlarım adrılı bardım* “bin (sayısız)güçlü akrabalarımından ayrılıverdim” E16-2/83, *englig çor inançu alp tarkan at²açım adrıld²ımız esisim* “Englig Çor Inançu Alp Tarkan (adlı) babacığımından ayrıldım, ne yazık!” E152-2/235, *yèrim e adrıl²d²ım* “yerimden ayrıldım” E153-1/236.

Ek nöbetleşmesi:

Ayrılma hâl eki yerine yükleme hâl ekinin kullanılması: *kara señirig yırıldım* “Kara Sengir’den ayrıldım” E24-5/93.

Eşitlik Hâli

Orhon Yazıtlarındaki gibi Yenisey Yazıtlarında da +çA ‘dır. Ercilasun, bu ekin “gibi, göre, kadar” anlamlarını verdiğini belirtir (Ercilasun, 2016: 373). Ölmez ekin zarf türettiğini söyler (Ölmez, 2017: 55). Türkiye Türkçesindeki örneklerinde de bir yapım eki karakteristiğine bürünmüştür (Sev, 2007: 505).

Yenisey Yazıtlarında bir yapım eki görünümündeki örnekleri azdır: *bayça saşun oğlu külüg çor* “(Ben) Bayça Sangun oğlu Külüg Çor(um)” E7-1/60, *beg er begçe işwar<a>?* “bey askeri bey gibi İşvara?” E32-2/118, *başça barım yaşça y²il²ki esizim e* “çok sayıda varlığım, (olgunluğa erişmiş) at sürülerim! Ne yazık!” E41-7/135.

Kimi örneklerde ise zamir menşeli ismin üzerine gelmiştir: *yogum ança ermiş adrıldım* “yoğ törenim böyle imiş. (Sizlerden) ayrıldım” E25-7/97, *ança élsir[edim]?* “öylece yurtsuz bıraktım” E105-1,2/210, *ançığ(ançağ?) éşitip bay apam él yarayu él ançığ ök baş alpagu* “öylece işitip zengin ceddin yurda yararlı (işler yaptı), yurdu öylece (düzenledi). Bizzat baş kahramanlar?” E39-6/132.

Ek nöbetleşmesi :

Eşitlik ekinin yazıtlarda kullanımı sınırlı olduğundan bir örnekte hâl eki nöbetleşmesine rastlanılmıştır. Bu örnekte eşitlik eki yerine vasıta ekinin kullanıldığı / yazıldığı görülmektedir: *erin ulgatım* “erkekçe? büyüdüm” E29-1/109.

Vasıta Hâli

Orhon Yazıtlarında + (X)n biçimindeyken Yenisey Yazıtlarında ise genellikle + (I)n biçimi tespit edilmiştir. Bir örnekte de yuvarlak ünlüdür: *yüz erin elig öküzün tıkdı* “yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler.” E10-2/65.

Sınırlı kullanımı mevcuttur. İsimlerden sonra kullanımı: *kadaşım erin eñleyü* “akraba(lar)ım erleriyle avlanıp” E42-5/142, *tebsey keçigin él(?)<i>erele?* “Tebsey Geçidi ile Elçi? Erele?” E116/216.

İyelik ekinden sonra kullanımı: *bugra eçimin* “Buğra (adlı) ağabeyimle (?)” E22-4/ 90.

Zamirden sonra kullanımı: *anı bitigli anıyın* “onu yazan, onunla?” E24-11/94.

Edattan sonra kullanımı: *er éki oglun birle ölti* “iki çocuğuyla birlikte öldü” E31-5/117,

Eksiz biçimi:

kulum alp üçün bir erig ok birle sün<t>üm (?) “kulum Alp için bir askeri ok ile mızrakladım” E43-4/146.

Ek nöbetleşmesi:

Bir örnekte vasıta ekinin yerine yükleme ekinin kullanılması: *taş yağığ yağıldım* “dış düşmanlarla savaştım” E45-4/151.

Yön Hâli

Köktürkçede iki yön hâl eki bulunur: + gArU / (3. şahıs iyelik eklerinden sonra) + ηArU ve + rA (Ercilasun, 2016: 373). +ArU ekli örneği: *er atım yok <ü>çün y^leti aşnuki eş^lim taş>u>ru tikti* “(önceleri) erkeklik adım olmadığı için yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp dikti(ler)” E41-2/135.

+ r(U) ekli örneği: *Uygur kanda berü kel[tim]* “Uygur kağanından geri geldim” E73-7/189.

+ r(A) ekli örnek: *kara kan içreği ben ezgene* “ben Kara Han’a bağlıyım. (Adım) Ezgene” E37-1/127, *tör apa içreki ben* “(ben) Tör Apa’ya bağlıyım (mensubum)” E11-2/70.

Sonuçlar

Yenisey Yazıtları Türk dilinin en eski yazılı belgelerindedir. Orhon Türkçesi ürünleri Köktürk alfabesiyle taşa kazınmış mezar taşı metinleridir. Bu yazıtlardaki metinler, hem kısa oluşlarından hem de fazla tahrip olduklarından ötürü daha çok okuma ve anlama sorunları taşırlar. Biz, M.Ergin’deki tasnife uyarak yazıtlardaki isim çekim eklerinin kullanılışları üzerinde durduk. Yeri geldikçe Orhon Yazıtlarıyla karşılaştırmalar yaptık. Buna göre:

Yalın hâl, metnin hacminden ötürü harf tasarrufuna gidilmiş ihtimaliyle yazıtlarda oldukça geniş bir kullanıma sahiptir. Hemen hemen bütün hâl eklerinin işaretlenmediği / yazılmadığı örneklerine sık rastlanılmıştır. Bugün yazı dilinde ekli kurulan pek çok kelime grubunun da yazıtlarda yalın hâl ile ifade edilmiş olduğu örnekleriyle karşılaşmıştır.

İlgi hâli, Orhon yazıtlarındaki gibi daha çok düz ünlülü eklerle kurulmasına karşılık yuvarlak ünlülü kurulumlarına da tesadüf edilmektedir. Belirtili isim tamlamalarında ilgi ekinin düşürüldüğü örnekler sıklıkta. Ek nöbetleşmesi olayına bağlı olarak ilgi hâl eki yerine yönelme, bulunma ve yön hâl eklerinin kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

Yükleme Hâli, + (X)g, + (I)n ve + n(I) ekleriyle kurulmaktadır. -(X)g ekinin bir yerde yuvarlak ünlülü biçimine rastlanılmıştır. Ayrıca, bu ek Orhon Yazıtları gibi sadece yalın ismin üzerine değil; iyelik eki almış isimlerin üzerine

de gelmektedir. Yine yükleme hâl ekinin işaretlenmediği örnekler ve yükleme hâl eki yerine bulunma hâl ekinin mevcut olduğu örnekler tespit edilmiştir.

Yönelme Hâli -+ kA, + gA ve + ηA ekleriyle kurulmaktadır. +A morfemi ise daha çok ünlem görevindedir. Yazıtlarda yönelme hâl eki, bulunma ve ayrılma hâl eklerinin yerine de kullanılmıştır. Buna karşılık yükleme ve bulunma hâl eklerinin de yönelme hâl ekinin yerine kullanıldığı örnekler mevcuttur.

Bulunma Hâli, Orhon Yazıtlarındaki gibi + DA ekiyle karşılanmaktadır. Yazıtlarda, bulunma hâl eki ilgi ve yükleme hâl eklerinin yerine de kullanılmıştır. Buna karşılık, yönelme hâl eki ise bulunma hâl eki yerine kullanımına sık biçimde rastlanılmıştır. ‘Yaş’ sözcüğü üzerine, hiçbir iyelik eki almadan bulunma hâl ekini almaktadır. Yine +ki aitlik ekiyle birlikte kullanımına sıklıkla rastlanılmaktadır.

Ayrılma Hâli için Orhon Yazıtlarında olduğu gibi ayrıca bir ek bulunmamaktadır. Bu yüzden daha çok bulunma ve ya yönelme hâl eklerinden istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra ayrılma hâlinin anlatımı için herhangi bir ekin (sıfır morfem) işaretlenmediği görülmüştür.

Eşitlik Hâli Orhon yazıtlarındaki gibi + çA eki kullanılmıştır. Sınırlı örneklerde kullanılan ek, aynı zamanda yapım eki görünümündedir.

Vasıta Hâli anlatımı için sınırlı sayıda örnekte genellikle düz ünlülü +(I)n eki kullanılmıştır. Bunun yanı sıra ‘birle’ edatından da istifade edilmiştir.

Yön Hâli için yazıtlarda yine sınırlı örneklerde, Orhon Yazıtlarındaki gibi + gArU, + rU ve +rA ekleri kullanılmıştır.

Yenisey Yazıtlarında isim çekim eklerinin Orhon Yazıtlarına göre ya yazılmaması (sıfır morfem) ya da birbirlerinin yerlerine kullanılması (ek nöbetleşmesi) örneklerine özellikle sık rastlanılmaktadır. Bu da Orhon yazıtlarındaki gibi sistemli bir yazı dilinin oluşmadığı; metinlerin dilinin daha çok ilgili boyun ağzının tesirinde kaldığını göstermektedir. Ayrıca, Yenisey Yazıtlarında imla (yazım) birliğinin de oluşmadığı ikili yazımlardan anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

ALYILMAZ, Cengiz (1994), *Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

AYDIN, Erhan (2019), *Sibirya’da Türk İzleri*, Yenisey Yazıtları. İstanbul, Kronik Yayınları.

- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU (2019), *Türk Dil Tarihi*. İstanbul, Alfa Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- ERGİN, Muharrem (2004), *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, Bayrak Yayınları.
- GABAIN, Anna Maria Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev.: Mehmet Akalın. 5. Baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAHRAMAN, Tahir (2007), *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Ad Çekim Ekleri ve Bunların İşlevleri*, İzmir.
- KARAHAN, Leylâ (2011), *Türkçede Söz Dizimi*, 16. Baskı. Ankara, Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, İgor Valentinoviç (2017), *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları. Metinler ve İncelemeler*. Çev.: Rysbek Alimov, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NURDİN KIZI, Gülzat (2006), *Yenisey Yazıtlarındaki Hâller*. Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017), *Köktürkçe ve Eski Uygurca Derstleri*, İstanbul, Kesit Yayınları.
- SEV, Gülsel (2007), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2014), “Yenisey Yazıtlarında Ekler”, *Teke Dergisi*, S. 3/1, s. 29-67
- TEKİN, Şinasi (2001), “Türkçede Bazı Çekim Eklerinin Tarihi Üzerine Düzeltmeler”, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul, Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.